

*Koval' Ludmyla Mykhajlivna, Ph. D. in Philology, Associate Professor,
Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhajlo Kotsiubynsky,
E-mail: lmkoval@mail.ru*

*Коваль Людмила Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського, E-mail: lmkoval@mail.ru*

**Semantic elementary sentence – the basic correlater
of the compound main component of nominative sentence
in the Ukrainian language**

**Семантично елементарне речення – базовий корелят
складеного головного компонента номінативного речення
в українській мові**

Одним із різновидів односкладних іменникових речень української мови є номінативне речення (НР) – конструкція з одним головним компонентом (ГК) простої (називний відмінок іменника (рідше субстантивованої частини мови) або складеної (кількісно-іменне сполучення слів) будови, що виражає семантику буттєвості. У традиційних студіях НР основну увагу зосереджено на з'ясуванні специфіки їхнього однокомпонентного предикативного ядра та систематизації засобів вираження ГК таких речень.

У зв'язку з утвердженням в українському мовознавстві підходу до вивчення речення у співвідношенні його різнорівневих параметрів (праці І. Вихованця, К. Городенської, К. Косенко, О. Годз) актуальності набуло дослідження міжрівневих кореляцій ГК односкладного речення, що й зумовило мету нашої студії – установити основні вияви та специфіку співвідношення формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних параметрів складеного ГК НР в українській мові.

НР із ГК складеної будови, експлікованим кількісно-іменною словосполукою комплетивного плану мають вторинний (дериваційний) характер: *Чотири дні! Ще чотири дні!* (С. Пиркало); *Два тижні* (О. Довженко); *Двадцять чотири хвилини!* (П. Загребельний). Сполуку з «кількісного слова в називному відмінку та іменника у називному або родовому відмінку» І. Вихованець кваліфікує як складений головний член одного з підкласів іменникових односкладних речень¹.

НР зі складеним ГК корелюють із семантично елементарними реченням, утвореним предикатом кількості і суб'єктом із таким самим значенням, пор.: *Три тижні* ← *Тижнів – три*. Утворення таких конструкцій є наслідком перетягування предиката кількісного стану, вираженого числівником, у приіменникову позицію. Проте в цій позиції числівник не дублює первинної (означальної) семантико-синтаксичної функції прикметника. Виражена числівником кількісна ознака відмінна від прикметникової означальної. Роль числівника в присубстантивній позиції полягає передусім у тому, що він лише модифікує іменникове значення множини, надаючи йому точної окресленості. Крім того, у сполуці «числівник + родовий відмінок іменника» числівник у називному відмінку, як і в знахідному, не вступає в атрибутивні відношення, а керує останнім. Він утворює з іменником функціонально-семантичну єдність, яка виконує роль складеного ГК іменникового односкладного речення. Однак формально така сполука репрезентує ГК аналітичної будови ще й генітивного речення. Маючи оформлене вираження складеного ГК, ці конструкції за своєю лінгвальною природою різні: якщо пропозицію НР формує сема «екзистенційність, буттєвість», то семантична настанова генітивної конструкції – емоційна квантитативність, утілена прагмалінгвальними засобами. Саме тому атрибутами генітивних речень є високий рівень емоційності та експресивної насаженості на комунікативному рівні, тоді як

¹ Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 99 – 100.

номінативні конструкції мають нейтральні характеристики цих параметрів як супровідних щодо настанови констатації фактів та явищ буття.

Зважаючи на широту спектру засобів квантитативного означення (числівники різних семантичних розрядів, займенникові числівники, іменники на рівні прямих та переносних значень), а також на варіативність експлікованої ними семантики – точно окреслена кількість, точно не визначена кількість, розподільна кількість, приблизна кількість – розмежовано значеннєві різновиди предиката кількісного стану, що формує базове речення складеного ГК НР. Це – предикат означеної кількості, предикат неозначеної кількості, предикат розподільної кількості та предикат приблизної кількості.

Типовим семантико-синтаксичним корелятом складеного ГК НР в українській мові є базове речення зразка «предикат означеної кількості + суб'єкт означеної кількості». На формальному рівні його виразником слугує синтаксичне сполучення здебільшого числівника із залежним іменником у називному або родовому відмінку, що разом експлікують точно окреслену кількість когось або чогось, яку можна ідентифікувати через ряд натуральних чисел. Оскільки «означено-кількісне значення має три способи вираження: а) у цілих одиницях; б) як сукупність; в) як частина від цілого», предикати означеної кількості в мовознавстві традиційно диференціюють на три різновиди: 1) предикати власне-кількості; 2) предикати із семантикою збірної (сукупної) кількості; 3) предикати на позначення кількості частин від цілого¹. Усі розмежовані значеннєві різновиди цього предиката утворюють семантично елементарні речення, в такий спосіб корелюючи з аналізованим формально-синтаксичним ГК НР. З огляду на те, що «власне-кількісні числівники як частина означено-кількісних щодо інших означено-кількісних

¹ Семененко О. Ю. Функціонально-семантичне поле неозначеної кількості в українському поетичному дискурсі [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / О. Ю. Семененко. – Одеса, 2001. – С. 6.

угруповань є основним означено-числівниковим шаром лексики»¹, логічно, що саме вони домінують у формуванні предикатів означеної кількості, а отже, серед семантично елементарних речень із відповідним предикатом та суб'єктом.

Морфологічним експлікатором предиката власне-кількості є власне-кількісні числівники, оформлені як цілісні одиниці або як різноманітні поєднання цих числівників в аналітичні кількісні назви, що передають складну та ієрархічно побудовану сукупність кількісних понять, які в сучасному світі використовують для означення одиниць, десятків, десятків з одиницями, сотень, сотень із одиницями тощо. І ті, й ті послідовно виражають предикати власне-кількості, що спеціалізуються на вираженні точної кількості предметів або осіб у цілих одиницях, напр.: *Іще два тижні, і запалає пожежа сонця у жовтім клені* (С. Лазо); *Тридцять п'ять морських піхотинців. Саме вони протягом двох тижнів сміливо протистояли окупантам* («Україна молода», 10.07.2012); *Дві руки, дві ноги, одна голова, нічого дивного* (Л. Яременко); *Три комбайни* («Сільські вісті», 24.12.2013).

У межах цієї групи предикатів О. Семененко виділяє «предикати, що вказують на вік людини чи істоти, зрідка – якогось предмета»²: *Шістьсот п'ятдесят років Вінниці* («Вінниччина», 20.11.2013). Такі предикатні синтаксеми також досить часто формують семантично елементарні речення, що дає змогу вважати ці елементарні речення типовим семантико-синтаксичним відповідником складеного ГК НР у сучасній українській мові.

Крім спеціалізованих числівникових, є й інші засоби вираження предикатів власне-кількості, серед яких відчислівникові іменники на зразок *десяток, сотня* тощо, напр.: *Десяток яєць та літра молока. Ото й увесь її*

¹ Вихованець І. Теоретична морфологія української мови [Текст] / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – С. 158.

² Семененко О. Ю. Функціонально-семантичне поле неозначеної кількості в українському поетичному дискурсі [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / О. Ю. Семененко. – Одеса, 2001. – С. 12.

нехитрий крам (М. Рябий). На думку К. Городенської, вони становлять периферію засобів вираження точної кількості, оскільки «на власне-семантичному рівні цим іменникам і співвідносним із ними числівникам відповідає той самий предикат кількості»¹.

До виразників предикатів означеної кількості належать також збірні числівники, що являють собою числові назви, які позначають певну кількість предметів як сукупність, як одне ціле, як неподільну нечленовану сукупність істот або предметів, що протиставляються власне-кількісним числівникам, які виражають кількості членованих індивідуально розрізняваних, дискретних істот чи предметів. Вони становлять різновид предикатів збірної кількості. Порівнявши їх із предикатами власне-кількості, О. Семененко констатувала, що, на відміну від останніх, предикати збірності передають зовсім невелику систему кількісних понять, «переважно в межах від двох до двадцяти, іноді трапляється лексема тридцятеро»², напр.: *Стояли удвох. Обидві матері* (А. Подолинний); *Шестеро вершників* (В. Шкляр). Отже, морфологічний арсенал експлікації цього різновиду предикатних синтаксем в українській мові досить обмежений, що відповідно маргіналізує й кореляцію складеного ГК НР із семантично елементарним реченням зразка «предикат збірної кількості + суб'єкт збірної кількості».

Проте найбільш периферійним експлікатором предиката означеної кількості є дробові числівники, що «являють собою аналітичні структури, представлені поєднаннями власне-кількісних числівників і субстантивованих порядкових прикметників»³. Власне-дробові числівникові лексеми вказують на точну кількість частин чогось, виділених у складі цілого. На цій підставі реалізовані власне-дробовими числівниками предикати інтерпретуємо як

¹ Городенська К. Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості [Текст] / К. Г. Городенська // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк : Вежа, 2002. – № 5. – С. 24.

² Семененко О. Ю. Функціонально-семантичне поле неозначеної кількості в українському поетичному дискурсі [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / О. Ю. Семененко. – Одеса, 2001. – С. 12.

³ Там само.

такі, що позначають точну частину від цілого, напр.: *Дві п'ятих загону. Це все, що залишилося* («Сільські вісті», 12.12.2013). Потенційним виразником цього значеннєвого різновиду предиката означеної кількості також можуть бути кількісні іменники *половина, третина, чверть*, що в функціональному плані є синонімами дробових числівників $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$.

Отже, кореляція складеного ГК НР, вираженого сполученням дробового числівника та іменника, із семантично елементарним реченням зразка «предикат зі значенням частини від цілого + суб'єкт цієї ж семантики» є маргінальною в сучасній українській мові.

До периферійних належать також кореляції складеного ГК НР із семантично елементарними реченнями двох типів: «предикат приблизної кількості + суб'єкт приблизної кількості» та «предикат розподільної кількості + суб'єкт розподільної кількості».

Предикат приблизної кількості як реченнєвотвірне ядро відповідного семантично елементарного речення містить міркування, припущення мовця про кількість кого- або чого-небудь, тобто виражає близьке до точного кількісне значення конкретних предметів чи істот. Загалом цей семантичний різновид предиката в українській мові експлікує досить широкий арсенал морфологічних засобів (поєднання з двох, здебільшого близьких у числовому ряду одиниць, між якими можуть уживатися одиничні або повторювані розділові сполучники *чи, або*, а також повторювані сполучники *не то..., не то, чи то..., чи то...* і под.), однак найуживанішими є сполуки числівника з прийменниками-частками, у яких числівникова форма «визначає крайню верхню або нижню межу точної кількості, а частки прийменникового походження вказують на наближення до верхньої межі, передування їй (*до, під, близько, менш (як, ніж), не більше (як, ніж), не вище (як, ніж)* і под.) або на перевищення нижньої межі (*понад, за, більш (як, ніж), не менше (як, ніж)*

та ін.)»¹, напр.: *І ось знову близько півсотні містян* («Вінниччина», 20.11.2013); *Не більше року, як знову ремонт водогону* («Вінниччина», 27.09.2013).

Предикат розподільної кількості означає однаковий, рівний розподіл чого-небудь між кимось або чимось. Його морфологічний потенціал регламентований поєднанням прийменника *по* з числівником або кількісно-іменною формою, напр.: *По два вихідних. Так було оцінено їхні старання на фестивалі* («Україна молода», 26.07.2012).

Отже, складений (двоелементний) ГК НР української мови виражений сполученням квантитатива в називному відмінку та імені в називному або родовому відмінках, що функціонує у конструкціях, які мають буттєву пропозицію. Співвідношення міжрівневих ознак такого ГК мають шість форм вияву:

1) симетрична кореляція складеного ГК НР, експлікованого синтаксично цілісною кількісно-іменною сполукою, із семантично елементарним реченням, сформованим предикатом власне-кількості та суб'єктом відповідної семантики;

2) симетрична кореляція складеного ГК НР, вираженого кількісно-іменниковим сполученням, із семантично елементарним реченням, породженим предикатом із семантикою збірної (сукупної) кількості й таким самим значеннєвим різновидом суб'єкта;

3) симетрична кореляція складеного ГК НР, репрезентованого кількісно-іменниковим сполученням слів, із семантично елементарним реченням, конститuentами якого є предикат на позначення кількості частин від цілого та суб'єкт, що вказує на кількість частин від цілого;

4) симетрична кореляція складеного ГК НР, експлікованого сполученням дробового числівника із залежним іменником, із семантично

¹ Городенська К. Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості [Текст] / К. Г. Городенська // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк : Вежа, 2002. – № 5. – С. 25.

елементарним реченням зразка «предикат кількісного стану зі значенням частини від цілого + суб'єкт кількісного стану цього ж семантичного різновиду»;

5) симетрична кореляція складеного ГК НР, вираженого кількісно-іменниковим сполученням слів, із семантично елементарним реченням, утвореним предикатом приблизної кількості та суб'єктом приблизної кількості;

6) симетрична кореляція складеного ГК НР, представленого кількісно-іменниковим сполученням слів, із семантично елементарним реченням, скомпонованим предикатом розподільної кількості та суб'єктом розподільної кількості.